

Марія Зарінова

МОРФОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Стаття присвячена проблемі морфологічної варіантності інішомовних слів в історії української мови. У ній розглянуто основні теоретичні і практичні нормотворчі положення укладачів тогочасних словників А. Кримського, Б. Грінченка, Є. Желехівського та ін., а також прозаїків М. Коцюбинського, Панаса Мирного, І. Нечуй-Левицького, О. Кобилянської, В. Стефаніка, Б. Лепкого. Названо причини виникнення та поширення варіантів інішомовних слів у мові. Описано функціонування найпоширеніших видів морфологічних варіантів у текстах художніх творів. Визначено загальні тенденції розвитку морфологічної варіантності.

Ключові слова: морфологічна варіантність, родові варіанти, числові варіанти, варіантні одиниці, мовна норма, лексична варіантність.

Досконала, впорядкована, кодифікована літературна норма сучасної української мови – це праця багатьох поколінь і мовознавців, і письменників. У кінці ХІХ – на початку ХХ століть відбувалися процеси, які стали визначальними для вироблення єдиного літературного зразка і об'єднання українського мовного простору. Багатоманітна діалектна стихія, неусталеність літературної норми, відсутність кодифікованих праць, книжна традиція, вплив польської і російської мов, динамічні процеси суспільного життя, які вимагали пошуку правильних форм для називання нових явищ дійсності були причиною функціонування великої кількості морфологічних варіантів. Варіантність, яку демонструвала мовна практика, була природним шляхом пошуку правильних, прийнятних для всіх мовних одиниць. Процеси зникання, семантичного розподібнення морфологічних варіантів могли тривати і кілька років, і багато десятиліть. Творці літературного стандарту – насамперед митці художнього слова, часто були і кодифікаторами норми (наприклад: Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький тощо). Їх теоретичні міркування не завжди збігалися з власною мовною практикою. Варіантні форми мала і загальноживана, і стилістично маркована лексика.

Теоретичним питанням явища мовної варіантності присвятили свої студії І. Матвіяс [9], О. Тараненко [14], Л. Симоненко [11], К. Горбачевич [4], Ю. Дорофєєв [5], Т. Беляєва [2], О. Радченко [10], та ін. Мовну варіантність у зв'язку з питаннями динаміки лексичної норми вивчали С. Єрмоленко [6], С. Бибик [3], Т. Коць [8].

Морфологічну варіантність кінця ХІХ – початку ХХ століть на матеріалі мови публіцистики частково досліджував М. Жовтобрюх. Проте внаслідок екстралінгвальних чинників не було охоплено значну частину суспільно-політичної, абстрактної та інших груп лексики.

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою нового системного вивчення історії літературної мови, зокрема лінгвістичного аналізу лексичної варіантності у зв'язку з тенденціями норми, структури, функціонально-стильової специфіки та динаміки названого явища. Актуальним є введення в науковий обіг недосліджених лінгвальних фактів, які часто пояснюють сучасні процеси в літературній мові.

Мета роботи: здійснити комплексний функціонально-стильовий і структурний аналіз морфологічних варіантів у мові української художньої прози і лексикографічних джерелах кінця ХІХ – початку ХХ століть. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

- обґрунтувати теоретичні засади явища морфологічної варіантності в історії літературної мови та виявити причини виникнення варіантних одиниць в мові;
- здійснити функціонально-стильовий аналіз морфологічної варіантності;
- простежити динаміку морфологічних варіантів у мовній практиці в зв'язку з тенденціями прескриптивної норми.

Джерельною базою роботи є твори українських письменників кінця XIX – початку XX століть: Панаса Мирного, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Б. Лепкого, В. Стефаника; словники: Словарь української мови в 4 томах Б. Грінченка (1907-1909), Малорусско-Німецкий словарь в 2 т. (уклали Є. Желехівський, С. Недільський) (1886), перекладні російсько-українські словника, зокрема Російсько-український словник (гол. ред. А. Кримський) (1924) та ін.

Морфологічні варіанти – це варіанти слів, які різняться формальними показниками, тобто показниками роду або числа. Іншомовні слова в кінці XIX ст. потребували насамперед адаптації граматичних показників роду і числа до системи української мови.

Коливання в передаванні роду в іншомовних лексемах виникало у словах, де категорія роду була граматичною, а не семантичною ознакою, а отже, варіювання було властивим переважно для слів, що називали предмети, а не особу. Морфологічні варіанти переважно різнилися показниками роду, який мав лише формальне значення, і/або числом. Кількість таких варіантів обмежена, на відміну від фонетичних варіантів, які мають значні коливання у процесі пристосування і входження до українського словника. Цей тип варіантності притаманний термінологічній лексиці, а також неологізмам. У художній літературі такі ВО фіксуються рідко, українські письменники намагалися уникати іншомовних слів загалом і зовсім нових слів, невідомих читачеві, вони прагнули менше використовувати ненормовані лексичні засоби, які б утруднювали сприйняття тексту й уневиразнювали б ідіостиль. Переважно джерелом фіксації подібних лексем ставали саме словники і граматики, укладачі яких мали на меті упорядкувати множинні форми й уніфікувати їх, пристосовавши іншомовне слово до особливостей української мовної системи.

Найпоширенішою групою морфологічної варіантності є та, що виявляється у лексемах з коливанням між чоловічим і жіночим родом. Типовими варіантними парами були ВО на зразок: *абрикос – абрикоса, бензин – бензина, клявіш – клявіша*. У художніх творах варіанти обох родів однієї й тієї самої номінативної одиниці трапляються рідко, але її наявність в межах ЛО фіксують лексикографічні джерела. Винятками були лише дуже поширені лексеми, що давно ввійшли до українського лексикону, але в силу тих, чи інших причин у них розвинулися різні граматичні показники категорії роду. Часто форми одного й того слова мали різні роди в західноукраїнському і східноукраїнському літературних варіантах мови. У Б. Лепкого часто вживаною була форма *кляса*, напр.: *Філя живих тіл людських обхоплює його і заносить до дверей почекальні І кляси; звідки видтручує його портієр і він попадає в двері реставранту ІІ кляси, звідки знов його виганяють і витихають перед двері туалети* (Б. Лепкий). Натомість в оповіданні «Пропащі» І. Нечуя-Левицького функціонував варіант *клас*: *...його несподівано звидтиль вигнали за те, що вінъ разъ утнувъ штуку въ кляси: вінъ насыпавъ кислиць на помосте, а смотритель увийшовъ въ клясь, ступивъ на кислици, посковзнувся й давъ сторчака*. (І. Нечуй-Левицький). Варіанти *кляса – клас* закріпилися через поширеність різних правописних традицій на українських територіях. ВО *кляса* – зберігає рід слова мови оригіналу, у той час, як *клас* – марковане показником чоловічого роду, як і в російській мові. Нормативним варіантом сучасної літературної мови є ВО чоловічого роду, яка й була більш поширеною у мовній практиці українських письменників.

Інколи граматичні показники роду слугували засобом семантичної диференціації [7, с. 53]. Наприклад, формально близькі лексеми *треф* і *трефа* не були варіантами одного й того самого слова, а функціонували у ЛССМ системі межі століть як пароніми, що знайшло відображення і в сучасній українській літературній мові: *треф* < недозволена іудейською релігією страва >, а *трефа* < масть у гральних картах > [13, с. 249]. Отож закінчення відігравали не лише граматичну функцію, а й дозволяли не сплутувати пароніми.

Хитання між чоловічим та жіночим родами були спричинені відсутністю семантичної мотивації морфологічної категорії роду. Серед факторів, що впливали на обрання нормативної форми, окрім орієнтації на рід похідного слова у мові-оригіналі, були дотримання узусних норм, прагнення спростити вимову слова або ж досягти стилістичної нейтральності. Відмінності в категорії роду іменників між українськими діалектами зводяться до переходу з одного роду в інший окремих іменників, що відображалось в мові говорів усіх трьох діалектів, як зазначає С. Бевзенко. Чимало іменників, які первинно функціонували у чоловічому роді в низці говорів мали жіночий рід, наприклад, у південно-східних говорах: *комбайна* (зам. *комбайн*), *літра* (зам. *літр*), *метра* (зам. *метр*), *иктара* (зам. *гектар*), *група* (зам. *груп*), *циліндра* (зам. *циліндр*) тощо [1, с. 91].

Варіантні родові форми фіксують й деякі з граматик того часу. Наприклад, В. Сімович подає іншомовні слова на м'який приголосний у формі відповідній жіночому роду із закінченням *-я*: *сая* (*зала*), *нуля*, *роля*, *імназія*, *контроля* [12, с. 181]. Особливого граматичного статусу мовознавець надає формам на зразок *меморанда*, *акварія* (*-їв*), *кольоквія* (*-їв*), які він кваліфікує як «чужі середні іменники з колишнім латинським закінченням *-um*», зазначаючи, що відмінюються вони як іменники чоловічої твердої відміни. Тобто формальний показник жіночого роду *-а* співвідносився граматистом із середнім родом [12, с. 182].

Родові варіанти обох родів (чоловічого і жіночого) були приблизно однаково частотними. Тенденції розвитку і закріплення єдиної номінативної морфологічної форми (або чоловічої, або жіночої) сучасна українська мова не сформувала. Літературними формами іншомовних слів стали частина варіантів із граматичним показником чоловічого роду (*груп*, *правовис*, *тариф* тощо) інша частина слів зберегла закінчення *-а*, притаманне для лексем жіночого роду (*айстра*, *баюра*, *пава*, *поема*, *драма*), частина подібних форм зберегла варіантний статус, або ж зазнавши розподібнення, перетворилась на пароніми (*абрикос* – *абрикоса*, *содом* – *содома*, *клавіш* – *клавіша*, *манір* – *манера*).

Хитання між чоловічим та середнім родом або жіночим і середнім родом спостерігалися в іншомовних словах значно рідше. Функціонування таких варіантів засвідчене лише окремими випадками. Є. Желехівський фіксує у своєму словнику ВО: *ігумен* – *гумене*, де у формах чоловічого і середнього роду співвідносні \emptyset – *-е*; а також *перла* – *перло*, *фота* – *фото*, *цигара* – *цигаро*, *шифра* – *шифро*, у яких взаємозамінними є афікси *-а* та *-о*, що вказують на жіночий і середній рід відповідно. Траплялися серед нестійких нормативно слів такі, що мали морфологічні варіанти усіх трьох родів: *рама* – *рама* – *рамате*, *титул* – *титла* – *титло*. Нормалізація подібних форм супроводжувалася процесами уніфікації, статус нормативних отримали переважно форми чоловічого або жіночого роду (пор. *ігумен*, *сигара*, *рама*, *титул*). ВО середнього роду рідко ставали літературним еталоном (з перелічених слів лише *фото* закріпилося в українській літературній мові).

Родові варіанти іншомовних слів становили слабку норму української мови. Вони не були впорядкованими, велика кількість джерел входження нової лексики в мову сприяла поширенню нових родових форм, розмивала уявлення про семантику слів та їх граматичні показники. Неопрацьованість проблеми в граматиці (на неї звернув увагу лише В. Сімович), а також відсутність теоретично обґрунтованої схеми подання їх у лексикографічній практиці, були тими факторами, що заважали усталенню норм ЛССМ української мови.

Варіанти слів, що різнилися показниками числа, траплялися у мові значно рідше: *грата* – *грати*, *каракуля* – *каракулі*, *манате* – *манатки*. Хитання у грамах числа були також притаманні для абстрактних лексем, які не мали денотативної мотивації множинності, а також для збірних іменників, семантичне і граматичне значення яких було непропорційним.

Серед цих варіантів можна виділити три підтипи: 1) ВО із флексіями \emptyset , *-о*, *-е*, *-а* однини, що конкурують з ВО із флексіями множини *-и*, *-і* (*цимбал* – *цимбали*, *каракуля* – *каракулі*, *тенето* – *тенета*); 2) ВО, що мають різні показники множини (*грата* – *грати*, *дебра* – *дебри*); 3) ВО, до різних граматичних показників яких приєднано також словотвірний формант (*манате* – *манатки*).

Числові варіанти лексем фіксувалися переважно лише у словниках, у художніх творах вони усталювалися в одній з форм: *Якъ соби нагадаю за Настю, що вона через мене пишла вь землю, тай мени диты на нивець осыротыша тай кровь живцемь изь серця капае. А кризь грати видко звизды* (В. Стефаник).

Морфологічна варіантність лексем – варіантність особливого типу, яка об'єднує риси граматичної та лексичної варіантності. Морфологічна варіантність – явище, притаманне для іншомовних слів, що потребували граматичного пристосування до норм української мови, які активно формувалися у кінці XIX – на початку XX століть. Причинами виникнення варіантів ставали різні підходи до нормотворення у словах з відсутньою семантичною мотивацією: збереження граматичних рис слова оригіналу чи надання переваги адаптованій формі; західноукраїнська чи східноукраїнська літературна традиції. Родові варіанти слів іншомовного походження мали розгалужену систему і становили слабку мовну норму. Лексеми іншомовного походження використовувались у художній прозі з метою змалювання мови інтелігенції або створення професійного середовища. Серед родових варіантів статусу літературних слів набули переважно форми чоловічого або жіночого роду, значно менше слів усталилось із показниками середнього роду. Числові варіанти траплялися у прозі й словниках рідше, вони також становили слабку мовну норму. Засади упорядкування іншомовних слів, вироблені в кінці XIX – на початку XX століть стали теоретичною основою для подальшого нормування літературного стандарту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ, 1980. С. 91.
2. Беляєва Т. В. Варіантність і синонімія в умовно-наслідкових складних реченнях : дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 2003. 187 с.
3. Биби́к С.П. Динаміка лексичної норми. *Літературна норма і мовна практика* / Єрмоленко С.Я., Биби́к С.П., Коць Т.А. та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. С.73–137.
4. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма (на материале современного русского языка). Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1978. 240 с.
5. Дорофеев Ю. В. Лингвистический функционализм и вариантность языка: монография. Симферополь: Таврида, 2012. 306 с.
6. Єрмоленко С. Динаміка літературних норм. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Українська мова*. Opole, 1999. С. 221 – 227.
7. Історія української мови. Морфологія : монографія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова [та ін.]; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.
8. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ: Видавництво «Логос», 2010. 276 с.
9. Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови: монографія. НАН України. Ін-т укр. мови. Київ, 1998. 162 с.
10. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2000. 203 с.
11. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. К., 1991. 152 с.
12. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ-Ляйпціг : Українська накладня, 1921. 584 с.
13. Словник української мови : в 11 т. АН Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980. Т. 10 : Т – Ф / ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.
14. Тараненко О. О. Варіанти. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000. С. 62 – 63.

Maria Zarinova. Morphological variants of foreign words in ukrainian language of late XIX – early XIX centuries.

Introduction: interlinguistic and extralinguistic processes of late XIX – early XX centuries became determinative for providing united language for all of Ukrainian lands. Multifaceted dialect environment, lack of the norms stability and codification, Polish and Russian influences reflect on the language formation. It caused a large number of morphological variants appearing.

Purpose: stylistic and structural analysis of morphological variants in Ukrainian language prose and dictionaries of late XIX – early XX centuries.

Methods: a descriptive method was used for picturing the synchronous slice of language. The comparative-historical method reveals the development of language from the turn of the century to nowadays. Elements of the quantitative method were used to summarize the trends that have become the mainstay of language development.

Results: morphological variance is a phenomenon peculiar for foreign words that needed grammatical adaptation to the norms of the Ukrainian language, which were actively formed in the late XIX – early XX centuries. Various approaches to normalization in words with no semantic motivation were caused variants. Gender variants of foreign words had an extensive

system and were formatting a weak linguistic norm. Foreign language token was used in fiction to depict intellectual language or create a professional environment. The forms of masculine or feminine gender have become predominantly, much fewer words with the indicators of the middle genus have become modern standard forms. Numerical variants occurred less frequently in prose and dictionaries, and they also became a weak linguistic norm.

Conclusions: morphological variance – special type of variance, which contents features of the both types of language varieties (lexical and grammatical). The principles of ordering foreign words developed at the end of the XIX – early XX centuries became the theoretical basis for further normalization of the literary standard.

Keywords: morphological variants, foreign word, gender variants, numeric variants, norm, lexical variants.

DOI 10.31392/NPU-nc.series 8.2019.12.02

УДК 001.4:338.43

Вікторія Товстенко

ІСТОРІЯ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

Анотація. У статті проаналізовано історію української економічної термінології від часів Київської Русі, з'ясовано загальні й специфічні особливості термінологічного номінування економічних понять, досліджено проблему засвоєння та передавання інішомовних елементів, визначено типи лексичної інтерференції, наведено спільні ознаки, які визначають суть будь-якого терміна як лексичної одиниці спеціального, обмеженого функціонування; проаналізовано терміни з повним структурним збігом та терміни з частковою заміною компонентів, оформлені словотвірними засобами мови-реципієнта; визначено позамовні та внутрішньомовні причини запозичень.

Ключові слова: стандартизація, міжнародний термін, лексична інтерференція, транслітерація, трансфонація, транспозиція, мовна картина світу.

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших і найскладніших проблем української термінології у XXI ст. є формування та подальше унормування термінологій різних галузей знань на національній основі. Термінологічна лексика є показником рівня розвитку наукової мови в суспільстві й, отже, науки загалом. Термінологічна лексика є тим своєрідним барометром, який визначає рівень професійної освіти, оскільки багата й розгалужена термінологія є одним із важливих показників рівня професійної освіти в державі. Унормування економічної термінології, визначення її ролі у формуванні мовно-професійної компетентності фахівців будь-якої галузі знань є на сьогодні головною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми економічної термінології неодноразово були предметом багатьох досліджень. Останнім часом велику увагу приділяють вивченню спеціальних економічних термінологій, передусім визначенню їхніх структурно-семантичних параметрів в економічній термінології і способів номінації, питанням стандартизації та кодифікації [3; 4; 5; 6; 7; 9]. Одні вчені, наприклад Т. І. Панько, зазначають, що економічні терміни, у яких сконцентровано величезний досвід господарської діяльності, є неоднорідними за своїм складом і походженням [7, с. 124]. Інші мовознавці наголошують на засилля в українській мові англоамериканізмів [8, с. 206]. Ґрунтовну структурно-семантичну диференціацію економічної термінології запропонувала у своїх наукових працях Т. П. Кравченко. Дослідниця визначила такі шляхи номінації: термінологізація загальноживаних слів для позначення певного наукового поняття; ретермінологізація готового терміна економіки; використання наявних у мові словотвірних типів або інішомовних компонентів для утворення нових назв [10, с. 131].

Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. Актуальність дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати загальні й специфічні особливості термінологічного номінування економічних понять, що сприятиме уніфікації, стандартизації та кодифікації цієї термінології, дасть змогу прогнозувати тенденції її подальшого розвитку; дослідити проблему засвоєння та передавання інішомовних елементів, оскільки новітні запозичення не завжди підпорядковані фонетичним законам та орфографічним правилам мов-отримувачів. Тенденція до гармонізації, скоординованості власної термінології з термінологіями найбільш розвинутих країн світу на сьогодні є актуальною.